Antonija ZARADIJA KIŠ i Vedrana VELA PUHARIĆ

KULTUROLOŠKE PERSPEKTIVE UTONU-LE BAŠTINE SV. MAR-TINA NA MAKARSKOM PRIMORJU

Tradicija jest nataloženo znanje u vremenu i njegovo pronošenje kroz vrijeme. Tradicija nam nameće blisko promišljanje o vremenu i njegovu protoku kroz koji se prožimaju mitovi, predaje, legende, vjerovanja i običaji. Tradicija je naslijeđena ukupnost kulturnih vrijednosti materijalne i nematerijalne baštine koju smo dužni odgovorno i stručno prenositi naraštajima iz jednoga vremenskog razdoblja u drugo, sudjelujući tako aktivno u oblikovanju tradicije, odnosno razvijajući njezinu jezgru ili *traditum* (Knight, 1975., 26). Način prenošenja usmena je ili zapisana predaja, to je odgoj te formiranje navika, ali i razumijevanje utjecaja koji sudjeluju u oblikovanju tradicije. Tradicija je tako umijeće sjećanja i umijeće čuvanja povijesti i nas samih.

* * *

Raznolika tradicija sv. Martina razvidna je diljem zapadnoeuropskoga prostora, u kojemu Hrvatskoj pripada posebno mjesno, kao najistočnijem području do kuda se tradicija održala do danas. U kontekstu tradicijskoga promišljanja zaboravljene makarske baštine usredotočit ćemo se na tradiciju i kult sv. Martina na uskom podbiokovskom makarskom području. Promatrajući kult kroz prizmu nematerijalne i materijalne baštine, od kojih ćemo ovu potonju razmatrati kroz tri lokaliteta, pokušat ćemo dosegnuti važnost kulta sv. Martina u ovom kraju, uz prijedlog revalorizacije i dugoročne revitalizacije lokaliteta radi obogaćivanja kulturne promidžbe. Pod aktualnom sintagmom *očuvanje okoliša* i *očuvanje baštine* nužno je zakoraknuti u prošlost te na humanističkim premisama povijesti, arheologije i etnologije planirati moguću revalorizaciju skrivenih kulturnih potencijala svetomartinske baštine.

Slijedom martinskih tragova, makarsko područje zavređuje posebnu pozornost jer je na tom prostoru kult sv. Martina od davnina utkan u pore čovjekova postojanja, tu je živio, trajao i opstao do danas, otimajući se zaboravu. O tome nam trenutačno najbolje govore kazivači, uvaženi svjedoci vremena čija živa sjećanja valja bilježiti kao prve korake u istraživanju zatomljene tradicije. Kroz topos traženja sjetimo se ponajprije Podgoranina, prof. Marijana Stojkovića (1879.–1965.), koji nam je u zalog ostavio vrijedna filološka, a posebice folklorističko-etnografska istraživanja (Gavazzi, 1966., 289-290) kao temelj i poticaj novima. Skrenimo pozornost na njegov rad iz 1933. godine, *Podgora u XII. stoljeću*, i to na poglavlje „Plemenski sveci ili slave" u kojemu govori o tradicionalnom obiteljskom slavljenju plemenskoga sveca zaštitnika.

Svetac ili *krsnica* je stari slavenski kršćanski običaj slavljenja plemenskoga nebeskoga sveca zaštitnika.[1] Korijene ovomu običaju valja tražiti u pretkršćanskom vremenu, a današnji odraz ponajviše u krajevima južne Dalmacije. Tijekom kristijanizacije i pokrštavanja pučkih običaja, otkada najvjerojatnije i potiče stari oblik naziva blagdana – *svetac*, koji se u makarskom kraju *služi,* a oni koji ga služe nazivaju se *svečenjaci* ili *svečari* (Jurišić, 1989., 322; Šunde, 2012.), blagdan je prolazio i svoju jezičnu preobrazbu. Tako fra Andrija Kačić Miošić (1704.–1760.) za *sveca* kaže da je *branitelj* (prema lat. *avocatus*), a za glagol *služiti* rabi oblik *držati*, dok se neretvanski pregalac fra Luka Vladmirović, (1718.–1788.), govoreći o svetom obiteljskom zaštitniku, oslanja na latinsku sintagmu *principalis patronus* (Jurišić, 1989., 322). Fra Karlo Jurišić smatra da je glagol „služiti" ostatak stare feudalne terminologije, tj. da pripada vremenu kad je gospodara služio njegov vazal. Nazivlje se s vremenom nadopunjivalo s namjerom pronalaženja adekvatnijega termina za *santo prottetore della famiglia*, kako praznik naziva svestrani talijanski redovnik, teolog, prirodoslovac i putopisac Alberto Fortis (1741.–1803.) (Fortis, 1984., 50; usp. http://www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm).

1 U istraživanju „krsnice", praslavenskoga običajnoga relikta, neminovno se susrećemo s pojmom „krsna slava" ili, kraće, samo „slava", što je razvijeni obiteljski i društveni kršćanski blagdan Slavena istočnoga obreda, koji su ovi prakticirali i u drugim hrvatskim krajevima, poput šibenskoga zaleđa (Furčić, 1988., 321). Multifunkcionalno obilježje kućnoga blagdana u kojemu je sadržano njegovo iskonsko duhovno svetačko podrijetlo danas je umnogome zasjenjeno mnogobrojnim slojevitim višestoljetnim narodnim običajima oko pripreme proslave, ugošćivanja i sl., koji danas čine glavno obilježje „slave" u pravoslavaca (Nedeljković, 1991., 24-26).

Obiteljski sveci zaštitnici najčešće su oni iz prvih stoljeća kršćanstva,[2] pa je tako među njima i sv. Martin, koji uza sv. Jurja i sv. Nikolu spada među tri „najsluženija“ sveca, što je značajan pokazatelj važnosti martinskoga kulta u našemu kraju.

Sljedeća tablica navodi imena mjesta i obitelji na Makarskom primorju čiji je svetac-zaštitnik sv. Martin, iz čega je razvidno da je u Podgori[3] svetac imao najviše *svečenjaka*, što je nekoć potvrđivala i učestalost osobnog imena Martin (Stojković, 1933., 127).

Brist	Borić, Marušić, Šarić, Veža, Vežić
Drvenik	Delić, Kosović, Pećar
Podgora	Anušić, Batoš (Batošević, Batošić, Batoščić), Gareljić (Domančić), Kunac (Kunčević), Lampić, Merćep, Pivac (Pivčević), Šunde (Šundić), Vranješ (Domančić, Vranješević)
Tučepi	Čović, Jakić, Luketina, Mijačika, Tolić
Zaostrog	Despot, Kosović, Medić, Parentić

Kroz istraživanje služenja obiteljskih svetaca dolazi se do boljih spoznaja o odnosima između pojedinih prezimena i „migracije“ obiteljskoga nebeskoga zaštitnika.

Stojkovićev opis služenja sveca na Makarskom primorju prije Drugoga svjetskoga rata te opis iz šezdesetih godina 20. stoljeća Milana Šetke govore kako se ujutro na dan obiteljskoga sveca-zaštitnika ponajprije služila sveta misa za slavljenika i njegove pokojne, uz nazočnost svih članova obitelji (plemena). Nakon mise odlazilo se na obiteljski objed, odnosno *užinu,* koja se servirala u *portiku*, najvećoj prostoriji u kući, koja je i bila namijenjena za veća obiteljska okupljanja (Šunde, 2001., 132). U kući *svečara* ili *svečenjaka* toga dana, prema prastaromu običaju, „ne rade nimalo ili bar rijetko od podne“ (Stojković, 1933., 140), ne obavljaju se nikakvi teži poslovi izvan kuće, a osobito ne oni koji se tiču obrade zemlje (Šetka, 1968., 33; Stojković, 1932., 146).

Običaj čašćenja plemenskoga zaštitnika očuvao se do sredine 20. stoljeća i u Zaostrogu,[4] gdje je fra Karlo Juri-

2 To su sv. Juraj (23. travnja), sv. Mihovil (29. rujna), sv. Luka (18. listopada), sv. Martin (11. studenoga), sv. Nikola (6. prosinca) te Vodokršće (6. siječnja).

3 Za ostale plemenske svece u Podgori v. Šunde, 2001., 276.

4 Čašćenje plemenskih svetaca u Zaostrogu spominjao je već na samom početku 20. stoljeća Stipan Banović (1884.–1961.), učitelj, pisac, strasni sakupljač narodnoga blaga, koji je zadužio hrvatsku folkloristiku objavivši mnogo vrijedne građe te zbirku od sedam tisuća stihova narodnih

šić (1918.) tijekom svoga župnikovanja od 1949. do1956. godine zabilježio da je „…bilo šest obiteljskih svetaca-zaštitnika u Zaostrogu. Sve su to sveci iz najstarijih vremena kršćanstva, koji su se častili još u prvom tisućljeću povijesti Crkve. Pretpostavljamo da je njihovo čašćenje vezano sa pokrštenjem našega naroda. Najveći broj zaostroških obitelji slavio je sv. Juru, sv. Martina i sv. Nikolu. To su vjerojatno i najstariji obiteljski sveci u Zaostrogu“,[5] a dodali bismo i uopće, o čemu svjedoče i drugi krajevi hrvatskoga priobalja koji su sačuvali običaj *sveca,* poput Konavala (Zaradija Kiš, 2012.).

Smjestimo li navedena znanja o *svecu* u 21. stoljeće, oslanjajući se pritom na iskaze kazivača različite starosne dobi, ostat ćemo iznenađeni spoznajom da ovaj prastari tradicijski obiteljski običaj postaje gotovo nepoznat generaciji žitelja rođenih nakon šezdesetih godina 20. stoljeća. Kazivači pak iz prve polovine 20. stoljeća živo čuvaju uspomenu svetkovanja obiteljskoga sveca zaštitnika.[6] Tako je na pitanje tko je zavjetni svetac Gareljića, kazivačica Tekla Gareljić udana Vodanović (1926.), koja danas živi u staračkom domu u Visu, odgovorila[7]:

Naš svetac, moj pokonji otac nije na da brat masline 11.11. na sv. Martina, otac nas je odgojio fino, taj dan nam je bija najveći svetac, za nas doma, … Kuga je harala i Gareljići su se zavitovali sv. Martinu. Nije se ni roba prala, ...

Na isto se pitanje kazivač Josip Bepo Pivac[8] (1928.) s radošću prisjetio kako su on i mlađa mu sestra (Žarka Dean rođ. Pivac 1934., živi u Zadru) nestrpljivo iščekivali obiteljski blagdan.

---

pjesama iz svoga kraja i zapažen broj rasprava o epskoj poeziji, najčešće u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, ali i u drugim Akademijinim izdanjima i književnim časopisima (Žganec, 1983., 425-426).

5 Usporedi: www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm.

6 S obzirom na to da je ovaj kraj sve do 1945. bio jedan od etnički najčišćih hrvatskih i katoličkih krajeva, vjerojatno je zbog toga i uspio sačuvati svetkovanje *sveca* vrlo dugo, tako da su sjećanja i danas još uvijek donekle prisutna u duhu naroda.

7 Za mnoge podatke i običaje koji se odnose na *služenje sveca* u Podgori i Tučepima, pa tako i za provedenu telefonsku anketu na temu: „Znate li tko je Vaš svetac zaštitnik?“, provedenu među 15 ispitanika, zaslužna je gđa. Vedrana Vela Puharić iz Parka prirode Biokovo, velika ljubiteljica povijesti i zavičajne tradicije.

8 Prof. dr. sc. Josip Pivac bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na Odsjeku za pedagogiju i dekan Filozofskog fakulteta u Zadru (www.unizd.hr/Default.aspx?tabid=642*).*

To je bila izrazita svetkovina, ograničena na našu obitelj i još nekoliko. Kao dijete nismo tada kupili masline; posebno smo se oblačili u svečano odijelo; bila je u crkvi misa; to je bilo nešto posebno; čak ni u školu nismo išli taj dan. Otac je bio posebno obučen tog dana i tom prigodom je vladala prijatna klima u obitelji. Kao da smo se s tim blagdanom punili … emocionalno smo se s nečim nabijali što drugom prigodom nismo. To je bio predah u životu: e sveti Martin je došao ...

Jeli smo prigodno, jer time obogaćujemo naš blagdan: to su specijalna dalmatinska jela, ... pašticada, obično s makaronima (nije bilo krumpira), slastice su bile rjeđe.

To su plemeniti događaji, to je puno emocija, vas nešto štiti, vas obogaćuje, vi ste subjekt koji dobiva na kvaliteti. To je puno humanizma. To je bio humani ambijent ... vezano je za emocionalni doživljaj, suradnju u obitelji ... te dane imali smo posebnu komunikaciju, oplemenjivali smo naš duh ...[9]

Tu su radost sačuvali do danas, razmjenjujući redovito radosne misli telefonom na 11. studenoga, završio je šjor Bepo, naglasivši: ... *i još nikad nije proš'o Martin a da me nije* [sestra] *zvala i čestitala mi Martina.*

Mirjana Mijačika rođena Čović (1937.):

Znan, sveti Martin! I jednih i drugih sv. Martin!

Elvira Pivac-King (1935.):

Znan, sveti Martin!

Marko Luketina (1954.):

Znam, sveti Martin!

Joško Pivac (1957.):

Znam, znam … vino, vino ... sv. Martin!

Svi ostali ispitanici rođeni šezdesetih i sedamdesetih godina nisu znali odgovoriti na pitanje. Razvidno je, dakle, kako blagdan obiteljskoga sveca propada u ponor vremena od druge polovine 20. stoljeća. Razlog tomu valja tražiti u društvenim (političkim) strujanjima, među kojima je i velika migracija uzrokovana potresima 1962. godine, sa svim posljedicama koje su uslijedile. *Svetac* je, međutim, važan oblik nematerijalne hrvatske baštine i sastavnica je dalmatinskoga povijesnoga identiteta, koji zbog svojih prastarih korijena i duboke poruke obiteljskoga zajedništva pronosi ključne društvene i humanističke vrijednosti. Upravo zbog toga nematerijalna baština, opstanak koje je ovisan jedino o generacijskoj transmisiji, zahtijeva danas posebnu skrb (Smith, 2006., 11-43).

Ostavljamo pitanje: kako očuvati *sveca* i otrgnuti ga zaboravu?

9 Kazivač J. B. Pivac (1928.), Zagreb, veljača 2012.

U istraživanju svetomartinske baštine na dalmatinskom prostoru valja istaknuti velik broj svetišta posvećenih franačkomu biskupu, čije se nastajanje mora promatrati u povijesnom kontekstu Dalmacije kao istaknute vojne provincije (Klaić i Petricioli, 1976., 53). Zbog toga je nužno početke širenja martinskoga kulta sagledavati kroz tradicionalni vojnički, odnosno obrambeni karakter zemljopisnoga prostora, u kojemu se kult sveca-vojnika brzo širi, slijedeći duhovne i kulturološke smjernice Zapada i ukorjenjujući se u cjelokupnu dalmatinsku povijest.

Značaj nekadašnjega kulta diljem Dalmacije danas potvrđuje zamjetan broj martinskih toponima, zatim nekoliko najstarijih sakralnih zdanja, čija nas povijest odvodi do kasnoantičkih ishodišta[10] (Matijević-Sokol, 1997., 247), a potom i 56 postojećih svetišta (stojećih ili ruševnih), od kojih je jedanaest župnih crkava, koje su važni svjedoci pučkoga martinskoga zaštitništva (Zaradija Kiš, 2004., 110-120).

Propitujući mikroregionalnu raspodjelu martinskih svetišta, splitsko-makarsko područje je drugo po broju sakralnih svjedočanstava martinske tradicije. Od sveukupno osamnaest svetišta šest crkava je župnih, dok je dvanaest kapelica ili samo spomena na sv. Martina razasuto po ovoj središnjoj dalmatinskoj regiji, koja uz kopneni dio uključuje i dva otoka, Brač i Šoltu (Zaradija Kiš, 2011., 165-191), o čijoj martinskoj tradiciji ovdje neće biti riječi.[11]

Današnjem makarskom području pripadaju tri lokaliteta, od kojih dva na izvjestan način još uvijek čuvaju materijalne ostatke svetišta posvećenih sv. Martinu, dok o trećemu možemo tek nagađati s obzirom na to da je nastalo na privatnom zemljištu i da je nestalo do temelja. Promotrimo njihov razmještaj na zemljopisnoj karti, a potom saznajmo nešto više o njima, da bismo u zaključku mogli podržati njihovu kulturološku i moguću turističku perspektivu. Krenimo, dakle, od zapada prema istoku, tj. od onoga što najprije uočavamo.

10 Ovdje mislimo ponajprije na splitsku predromaničku kapelu sv. Martina (Marasović-Alujević, 2003., 28) iznad Zlatnih vrata Dioklecijanove palače (Karaman, 1931., 19) i današnju crkvicu sv. Barbare u Trogiru, jednu od najstarijih u Dalmaciji, čije početke valja tražiti već na izmaku 5. stoljeća, otkad je bila pod zaštitništvom sv. Martina (Zaradija Kiš, 2004., 110), u to doba najaktualnijega franačkoga i benediktinskoga sveca (Matijević-Sokol, 1997., 247).

11 Otoci Hvar i Vis su izuzeti iz ove studije jer na njima nisu zabilježeni tragovi kulta sv. Martina.

Slika 1.
Tri svetišta sv. Martina u makarskom kraju (karta V. Vela Puharić)

1. Danas je još uvijek u teškom ruševnom stanju grobljanska crkva sv. Martina u selu Kotišini, 283 m iznad Makarske, o kojoj do 1995. godine (Tomasović, 1995., 113-128)[12] nismo imali sustavnijih relevantnih povijesnih i arheoloških podataka osim prvoga pisanoga spomena iz 1627. godine (Jurišić, 1972., 144) i spominjanja crkve u vizitacijama iz 1636., 1780. i 1792. godine (Kovačić, 1975.), iz kojih doznajemo o stanju crkve, njezinim obnovama, inventaru te postojanju oltarne pale s prikazom sv. Martina.[13] Da je crkva starijega postanja i da joj ishodišta valja tražiti u srednjem vijeku, posredno napominju neki podaci iz ranijih stoljeća, tijekom kojih su podbiokovski posjedi nerijetko mijenjali vladare (Jurišić, 1972., 5), jer je područje bilo strateški vrlo važno i prometno vrlo živo. Tu su prolazili putni pravci prema istoku, zapadu i sjeveru, tu se ratovalo i osvajalo, živjelo, raseljavalo i stradavalo, što je razvidno kroz razna povijesnoantropološka i folkloristička istraživanja. U burnim društvenopovijesnim okolnostima kult sv. Martina, čije je dijeljenje plašta pronosilo kult milosrđa, osjećaj zaštite i dobročinstva, mo-

12 Prvu i do sada jedinu minucioznu znanstvenu studiju o crkvi sv. Martina u Kotišini, pod naslovom *Kasnosrednjovjekovna crkvica sv. Martina u Kotišini iznad Makarske,* zahvaljujemo arheologu Marinku Tomasoviću, koji je u svomu radu nastojao dati što jasniju sliku crkve, a potom i groblja (Tomasović, 2007., 36) i smjestiti je u povijesni tijek, nastojeći dosegnuti njezine početke, pokušati je rekonstruirati. Iz ove studije kao i iz nešto kasnije, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, razvidno je koliko je toga nepoznato i koliko toga još predstoji u istraživanju, da bi se otkrili tek tračci nepoznatih dijelova povijesti koje krije dugo razdoblje srednjega vijeka.

13 Podrobnijega izvješća o likovnom prikazu sv. Martina u Kotišini nažalost ne poznajemo.

rao je zauzeti istaknuto mjesto na ovom području. Kroz snagu martinskoga zaštitništva zrcalila se i franačka crkva kao simbol postojanosti i moći koju je stoljećima pronosio ovaj svetac i što je dodatno jačalo ukotvljivanje Martinova kulta, posebice u istočnijim katoličkim krajevima staroga kontinenta (Monceaux, 1927., 67). Tako je sv. Martin kroz cijeli srednji vijek bio iznimno štovan svetac, čiju su popularnost jednako prihvaćali vrhovni vladari, plemići i siromasi, te je hodočašće na njegov grob u grad Tours bilo ne samo popularno već tradicionalno (Monceaux, 1927., 67). Nije zato neobično da su sv. Martinu posvećene mnoge velebne katedrale, ali i stotine ruralnih crkvica, kapelica i poklonaca diljem Europe. U našem je kontekstu važno napomenuti da se prvotno ranosrednjovjekovno Martinovo zaštitništvo odnosilo na putnike i pomorce prije negoli je njihov zaštitnik postao sv. Nikola, čime se objašnjava i položaj mnogih martinskih svetišta građenih na uzvisinama ili na istaknutim kopnenim, odnosno otočnim dijelovima.

Razne preinake koje su se tijekom stoljeća događale na martinskoj crkvici podno Biokova, pokazuju da je svetište trpjelo znatna oštećenja, posebice ona u požaru koji se dogodio mjeseca *gospoščaka* (kolovoza) 1663. godine, za pohoda Alipaše Čengića, o čemu je podrobno izvijestio ondašnji župnik fra Pavao Šilobadović[14] (Zlatović, 1889., 91). Svetište je bilo pogođeno i velikom trešnjom u travnju 1667. godine,[15] o čemu piše fra Stipan Batošić (usp. Stojković, 1933., 102):

U sridu Velike nedilje bi velika i strašna trešnja, pade crkve Svi Svetih u Podgori. I oboriše se stine po svoj okolovini i razoriše gradovi po turskomu i karstjanskomu; to(m) trešnjom učini se mnoga ruina od puka i šćete ...

Kotišinska crkva sv. Martina obnavljana je nakon toga potresa, što se vidi iz spomenutih vizitacija, no nakon potresa koji su zadesili Makarsku 1962. godine, a čijih se strahota mnogi i danas živo sjećaju, više nije obnavljana.

14 U kronici fra Pavla Šilobadovića strahote u Kotišini spominju se u dva navrata, i to u srpnju 1662. godine, kada „hajduci u Kotišini užegoše kuću Domnja Glavišića i u kući 4 hajduka koji hotijahu poći u Turke i odmetnuti se, za to ih zapališe i smaknuše. Amen." (Zlatović, 1889., 90) te u kolovozu 1663. godine, kad „dodje Alipaša Čengić, samo 6 hiljada vojske, na Primorju i pali Kotišinu, Tučepe i Podgoru ..." (Zlatović, 1889., 91).

15 Tada je u ruševinu pretvorena crkvica sv. Martina unutar dubrovačkih zidina i do danas nije obnovljena (Zaradija Kiš, 2012.).

Slika 2.
Ruševni ostaci crkve sv. Martina iz Kotišine iznad Makarske (foto. A. Zaradija Kiš)

Iz navedenih skromnih podataka možemo zaključiti da je bila jaka potreba za obnovom crkve nakon svakoga oštećenja, što potvrđuje važnost svetišta u pučkoj svakodnevici, koja je istaknuta i postojanjem istoimene bratovštine kao bitne duhovno-svjetovne poveznice kulta i žitelja.

Neobičan dah prošlosti struji danas pukotinama kotišinskih razvaljenih zidina i podsjeća na pedesetogodišnji društveni i duhovni nemar, odolijevajući vremenu, vapeći za dodirom, obnovom i zaštitom ...

Kroz ovo promišljanje nameće se pitanje kako doživljavamo tradiciju naših starinaca i jesmo li je još uvijek dostojni oživjeti?

2. Ostaci grobljanske[16] crkvice sv. Martina iz 11./12. stoljeća nalaze se na lokalitetu Grebišće[17] u Tučepima, u podnožju strmih biokovskih stijena na zaklonjenoj zaravni, koje je u narodu poznatije pod imenom *Samartinje.* Ovaj nam je toponim posebno zanimljiv, pa ćemo ga podrobnije promotriti s obzirom na filološke promjene i či-

16 Na temelju provedenih arheoloških iskapanja utvrđeno je da se radi o „manjem naseobinskom groblju, točnije, izgledno je da su se ovdje pokapali malobrojni stanovnici jednog stambenog sklopa čiji su razrušeni ostaci megalitskih kuća pronađeni sjeveroistočno od crkve iznad Šarića kule podno biokovskih padina" (Božek, 2000., 90).

17 Sam naziv lokaliteta *Grebišće* srodan je nazivlju *Greblje* ili *Grebine*, koji upućuju na srednji vijek (Delonga, 1992., 58-61).

njenicu da su svi martinski nazivi nad kojima su provedene slavenske jezične promjene, poput metateze likvida ili refleksa pridjeva *sanctus*, potvrđeni u Dalmaciji. Razvidno je, dakle, da ishodište i razvoj kulta sv. Martina valja promatrati ponajprije na dalmatinskom tlu i preko dalmatinskih toponima, jer „… toponime u čijim petrificiranim likovima prepoznajemo jezične pojave … smatramo pouzdanim svjedočanstvima povijesne prisutnosti Hrvata na tim mjestima …“ (Šimunović, 2005., 50). Koliko god nas naziv *Grebišće* jasno usmjeruje na postojanje groblja (*greb* = ukop) (Šimunović, 2005., 247), toliko nam drugi sugerira složeni hagioforni toponim nastao od starodalmatskoromanskog pridjeva *sanctus* i sanktorema *Martin* (Putanec, 1963., 137). Važnost toponima postaje znakovitija ako znamo da je oblik *Samartinje* zabilježen jedino na podbiokovlju, imajući na umu varijante istoga toponima – *Sutmartindol* (Zadar), *Sumratin* (Dubrovnik, Korčula, Brač), *Sumartin* (Brač). Razlikovna komponenta transformirani je oblik pridjeva *sanctus* u *sa-* umjesto *sut-* ili *su-*, što bismo očekivali, čime se potvrđuje Skokova bilješka da „… veoma brojna dalmatinska imena koja počinju sa *sut-* i sadržavaju svetačko ime, dolaze isključivo uz morsku obalu, nikada na kopnu (terra ferma, Hinterland)“ (Skok, 1950., 179), što znači da naš lokalitet već svojim oblikom naziva pokazuje da nije uz obalu.

Na temelju onomastičkih istraživanja Valentina Putanca i toponomastičkih Petra Šimunovića ustanovljena su 24 refleksa pridjeva *sanctus* na našem priobalju, među kojima refleks *sut-* i *sat-* spadaju u skupinu od sedam najbitnijih (Putanec, 1963., 146). Od potonjega se razvija varijanta *sa-* zbog ispadanja konsonantna *-t-* ispred suglasnika koji slijedi (Šimunović, 2005., 130), što je prema Putancu mlađa filološka pojava (Putanec, 1963., 151).[18] Nešto kasnije i Šimunović dolazi do istoga zaključka u semantičkoj klasifikaciji toponima, zaključujući da „velik dio naziva u naselju pripada mlađem sloju“ (Šimunović, 1968., 110), što bi bio slučaj sa *Samartinjem*, toponimom koji se razvija uz crkvu, odnosno nakon njezina propadanja.

Druga je zanimljivost istoga toponima stari nastavak za posvojne pridjeve *-je* (uz *-j*, *-ja*), koji je utjecao na poimeničivanje pridjeva u dvočlanoj pridjevsko-imeničkoj sintagmi, pa pojam *Samartinje* znači Martinovo mjesto,[19]

18 Na temelju pisane građe ispadanje konsonanta u toponimskim složenicama zabilježeno je kao filološka pojava tijekom 15. stoljeća (Putanec, 1963., 151). U tom kontekstu toponim *Samartinja* nije potvrđen te ga je kao pojedinačan primjer teško vremenski identificirati u ovom lapidarnom jezičnom preletu.

19 Zahvaljujem prof. dr. sc. Sanji Vulić za pomoć u jezičnoj raščlambi.

Slika 3.
Iskopine crkvice sv. Martina na *Samartinju* u podnožju Biokova (foto. A. Zaradija Kiš)

odnosno mjesto gdje se štuje sv. Martin, tj. gdje postoji svetište.

Zamjetan broj hrvatskih jadranskih toponima odnosi se na kultove kasnoantičkih svetaca, to jest na one koji su živjeli između prvoga i sedmoga stoljeća, pa je donja granica za nastanak hagiotoponima pojava kulta nekoga sveca (Marasović-Alujević, 2003., 14). Za širenje martinskoga kulta a time i nastanak martinske toponimije, koja se formira između 6. i 7. stoljeća, najzaslužniji su najveći pronositelji kulta sv. Martina, a to su benediktinci. Njihova duhovnost, oslonjena na netom prohujalo „martinsko doba", ukorjenjuje se diljem priobalja najprije kroz latinašku, a potom i kroz slavensku praksu. Tako nas *Samartinje* upućuje na benediktinske korijene podbiokovskog martinskoga kulta i slavensko srednjovjekovno prihvaćanje benediktinske tradicije, što su nam naznačile uočljive filološke promjene. Njima se pridružuju i arheološka istraživanja, koja su na tom prostoru započela davne 1935. godine,[20] potom oko Martinja 1967. godine[21] (Bezić-Božanić, 1970., 289-290), da bi se sustavnim istraživanjima pristupilo tek u vremenskom rasponu od 1998. do 2000. godine (Božek, 1999./2000., 511-516; ista, 2000., 88), kad je iskopan cjelovit kompleks temelja jednobrodne crkvice,[22] o nastanku i potpunom nestanku koje nema sačuvanih izvora.

20 Otkopavanje prvih grobova započeo je 1935. godine Ivo Babić, učitelj u Tučepima (Šetka, 1968., 79).

21 Tada su Milan Šetka, Nevenka Bezić-Božanić i Ivo Šarić Ivanov otkopali crkvenu apsidu i ustanovili njezinu veličinu (8x3,5m) (Šetka, 1968., 80).

22 O podrobnim istraživanjima tijekom arheoloških iskapanja na lokalitetu Grebišće, koje je provodio Arheološki odjel Gradskoga muzeja iz Makarske, pisano je u muzejskom časopisu *Makarsko primorje* 5 (Božek, 2000., 21-29) te u časopisu *Opuscula Archaeologica* 23/24 (Božek, 1999./2000., 511-516).

Ovaj zanimljiv arheološki kompleks zaslužuje podrobniju dokumentaciju uz daljnje sustavnije istraživanje o kultovima ranokršćanskih svetaca, među kojima kult sv. Martina, zbog svoje slojevitosti, štovanja, bogate tradicije, ali i nestanka na makarskom području (Vežić, 2000., 35), zavređuje bolju zaštitu i bolju pristupačnost, kako bi ovaj lokalitet mogao postati važno edukacijsko i muzejsko *in situ* odredište.

3. Najmanje nam je poznat najistočniji lokalitet u podgorskom kraju, u Selu podno Biokova, Na docu, *parteniku* (Ivanišević, 1904., 322) Vranješa, kako je potvrdio Miljenko Vranješ (1925.), koji se prisjeća da se crkvica sv. Martina, ili prema nekim zapisima kapela (Šunde, 2001., 34), površine desetak četvornih metara, urušila mnogo prije Drugoga svjetskoga rata i do danas joj je nestao svaki trag. Miljenko se sjeća i slike sv. Martina na zidu iznad oltara, o kojoj danas ne znamo ništa.

U vizitacijama te crkve nema nigdje. Svaka je inače spominjana u vizitacijama. Ona nije bila mjesna nego obitelji Vranješ, njihova zavjetna. Po mojoj procjeni je mogla biti građena krajem 19. stoljeća. Građena je njihovom svecu zaštitniku.[23]

Važno je napomenuti da su kapelice mjesta koja potiču razmišljanja o ljudskim praksama i sukobima, mržnji i nezadovoljstvu, o ljudskim povijestima i dosezima (Rodman, 2007., 214). Zato su to posebna mjesta „u kojima su locirane ideje i koncepti zajednice o sebi samoj" (Belaj i Urem, 2010., 273). Nestankom tih malih sakralnih zdanja nestaje dio identiteta zajednice, koja svoj život produžuje tek u sjećanjima rijetkih pojedinaca. To krhko postojanje tradicije kroz sjećanje posljednja je stepenica u obnovi baštine kao dijela zajedničke povijesti za koju je vezan opstanak lokalne zajednice.

IZ SLIKARSKE MARTINSKE BAŠTINE

Posebno mjesto u svetomartinskoj baštini pripada umjetničkom izričaju, u čijim okvirima je slikarsko martinsko naslijeđe golemih razmjera. Gotovo da nema umjetnika koji se nije okušao u vizualizaciji Martinova milosrđa, odnosno u prikazu složene kompozicije utemeljene na odnosima čovjek/životinja, vojnik/siromah, oruđe/oružje, rat/mir.

U likovnoj predodžbi sv. Martina na Makarskom primorju valja se prisjetiti skromnih, ali zanimljivih likovnih

23 Kazivač S. Šunde (1947.), Zagreb, veljača 2012.

Slika 4.
Filippo Naldi (18. st.), *Krunjenje Bogorodice s Presvetim Trojstvom, sv. Antunom Padovanskim, sv. Rokom, sv. Martinom, sv. Margaritom i sv. Pavlom*, Župna crkva sv. Margarite u Bristu

djela, od kojih su dva, o kojima postoji tek sjećanje, nestala, dok preostala dva, iz današnjega očišta bez većih umjetničkih vrijednosti, ističu zatomljenu tradiciju franačkoga sveca u svijesti kršćanskoga puka makarskog priobalja. To su djela firentinskoga pučkoga slikara Filippa Naldija iz druge polovine 18. stoljeća, koji je na ovom dijelu Jadrana ostavio zapažen broj svojih djela, među kojima sv. Martina prepoznajemo u Bristu i Zaostrogu.[24]

Prizor sv. Martina s prosjakom nalazi se u kompoziciji *Krunjenja Bogorodice s Presvetim Trojstvom* u župnoj crkvi sv. Margarite u Bristu, dok se triptih *Bogorodice s djetetom i svecima* nalazi u franjevačkom samostanu u Zaostrogu (Tomić, 2006., 171).[25] Premda u zaostroškoj kompoziciji sv. Martin u zajedništvu sa sv. Jurjem simbolizira zimski vremenski ciklus (Zaradija Kiš, 2010., 206-208), prikaz ovih svetaca tumačimo i kroz vizuru *najsluženijih* plemenskih svetaca u Zaostrogu (usp. Jurišić, www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm), tim više jer je triptih rađen po narudžbi župnika, fra Bonaventure Kosovića,[26] kojemu je sv. Martin bio obiteljski svetac.

24 Zahvaljujem dobročinstvu akademika Radoslava Tomića za preuzimanje fotografija iz njegova članka *Slikar Filippo Naldi*.

25 Na lijevoj strani triptiha prikaz je Martinova milosrđa, a na desnoj junaštvo sv. Jurja. Ovakvu kompoziciju, gdje su sv. Martin i sv. Juraj simboli vremenskoga zimskoga i ljetnoga ciklusa, nalazimo i u Bermu, u crkvici sv. Marije na Škrilinah, koju je oslikao u 15. stoljeću Vincent iz Kastva (Zaradija Kiš, 2005., 128-134).

26 O tome svjedoči latinski natpis koji govori da je djelo učinjeno „brigom p. o. Bonaventure Kosovića, sadašnjega župnika ove župe. 1765. naslikao F(ilip) N(aldi)", usp. www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm.

Slika 5.
Filippo Naldi, *Bogorodica s Djetetom i svecima* (triptih 1765.), Franjevački samostan Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zaostrogu

U socijalnoantropološkom kontekstu martinske tradicije na hrvatskom prostoru važno mjesto pripada bratovštinama, udrugama vjernika na staleškoj osnovi, koje ističu vjersku stranu života u smislu širenja pučkih pobožnosti i očuvanja tradicije sveca zaštitnika. Bratovštine sv. Martina vrlo su starih korijena (Polonijo, 1935., 63-80) i najčešće su potonule u povijesti. Njihova sve češća aktualna oživljavanja kao kulturnih udruga pridonose jačoj i smislenijoj lokalnoj obnovi martinske tradicije, čime se prihvaća i kulturna odgovornost širih razmjera.[27] O bratovštini sv. Martina koja je bila vezana za kotišinsku crkvu (Vidović, 1981., 198) nismo došli ni do kakvih podataka, no spoznaja da je Kotišina vrlo staro naselje,[28] zanimljive etimologije[29] (Jurišić, 1970., 96-97), koje je zabilježeno na svim starim kartama (Duplančić, 1990., 116-120), pretpostavlja njezino nekadašnje društveno i vjersko značenje, kojemu je umnogome pridonosilo djelovanje bratovštine sv. Martina.

27 Svakako valja istaknuti bratovštinu sv. Martina iz Donjeg Sela na otoku Šolti, koja je oživljena i 2010. godine je proslavila 260. godina postojanja. Oživjele su i martinska bratovština u Pridvorju u Konavlima, Tisnom ...

28 Naselje se uz još četiri prvi put spominje 12. kolovoza 1434. godine u *Kreševskoj povelji* Jurja Vojsalića, jednom od najvažnijih povijesnih izvora srednjovjekovne Vrgoračke krajine (Jurišić, 1970., 109; usp. Tomasović, 1995., 117).

29 Etimologija Kotišine nije razjašnjena do kraja te nudi nekoliko mogućnosti, o kojima je 70-ih godina 20. stoljeća podrobno pisao fra Karlo Jurišić a što se vrlo često i citira (usp. *Makarsko primorje* 14. 7. 2009., uz članak Janje Glučine „Je li Kotišina oduvijek oaza mira?“). Nešto kasnija istraživanja Petra Skoka donijela su i mogućnost dodatnih etimoloških pretpostavki, oslanjajući se na čakavska jezična izvorišta (Skok izravno ne spominje toponim Kotišinu), a to je *kotȉga, kotȉžina* > *kotyga*, što se odnosi na kožu, odnosno odjeću s krznom (Skok, 1972., 169).

Istražujući za ovu prigodu malu povijest makarskih martinskih svetišta, povezujući ih s primjerima zatomljene nematerijalne baštine, zaključili smo da je tradicija sv. Martina na makarskom prostoru apostrofirala pučko Martinovo zaštitništvo, koje se ističe kroz obiteljsko zaštitništvo i bratovštinsko zajedništvo.

Ono što ćemo posebno istaknuti, a time, nadajmo se, započeti i neko novo promišljanje na smjernicama oživljavanja makarske martinske tradicije, jest mogućnost priključenja regije *Velikom itineraru Vijeća Europe*, koje je tako ocijenilo Vijeće Europe u Strasbourgu i Europski institut kulturnih itinerara u Luksemburgu krajem 2005. godine, odnosno dugoročnom projektu pod nazivom *Sveti Martin Europljanin, simbol dijeljenja s drugima, zajednička vrijednost / Saint Martin de Tours européen, symbol du partage, valeur commune.* Naziv je to projekta koji je pokrenut u Toursu, martinskom biskupskom središtu, početkom 2005. godine. U jeku aktualnih europskih integracija, Martinove ideje – kroz koje se kristalizira promicanje multikulturalnih i multinacionalnih promišljanja dijeljenja zajedničkih vrijednosti – nalaze više nego ikad svoje mjesto u 21. stoljeću. Martinovo dijeljenje plašta, prikaz događaja iz Amiensa, prožima Europu već gotovo 1700 godina. Aktualnom revalorizacijom martinske tradicije razotkrivaju se europske težnje **dijeljenja** temeljnih zajedničkih ljudskih dobara: vode, zraka, energije, znanja i obrazovanja, oblikovane tisućljetnim razvojem ljudske misli, tolerancije, suosjećanja i pravednosti – ključnim sastavnicama *milosrđa*, koje nam je mladi rimski vojnik *Martinus* ponudio već početkom 4. stoljeća.

Naizgled nemoguće *poslanje sv. Martina* izdiže humanističke i društvene vrednote utemeljene na dodirima nacionalnih martinskih tradicija, uz regionalno i kolektivno prosvjećivanje o individualnoj pripadnosti i osobnim vrijednostima. To je načelo znanstvenoga, obrazovnoga i kulturološkoga promicanja martinske tradicije, koja se uspješno ostvaruje u *Europskom kulturnom itineraru sv. Martina,* sjedinjujući prošlost i budućnost, nadilazi udaljenosti i granice, nesporazume i podjele, djelujući na zajedničkim temeljnim idejama čovječanstva: **poštenju, poštivanju i toleranciji**. Oblikovanje *Martinskoga itinerara* pridonosi stvaranju jedne nove kulturne i prosvijećene Europe, u kojoj Martinova gesta dijeljenja postaje primjerom i uzorom svim budućim društvenim stvaranjima i humanističkim poveznicama na svim razinama. Europski martinski projekt sredstvo je ostvarivanja međuregionalne povezanosti

Slika 6.
Michel Audiard, *Stopa sv. Martina* (2004.)

kroz različite oblike suradnji, među kojima prednjači gradnja kulturnih itinerara – obilježavanja regionalnih putova namijenjenih hodanju i susretima, poznanstvima, otkrićima, suradnjama i prijateljstvima. Njihovo je glavno obilježje *Stopa sv. Martina*.

Stopa je poticaj na pješačenje, druženje s prirodom i ljudima, razmjenu ideja i otkrića. **Stopa je simbol dijeljenja**, simbol sv. Martina u 21. stoljeću, simbol komunikacije i zbližavanja. Stopom do stope i nastaje mreža putova, koji danas povezuju mnoga mjesta i gradove u postojanje kojih je utkana tradicija i štovanje sv. Martina. „Stopa nas vodi korak po korak tragom sv. Martina. Pokazuje nam put!" – rekao je Michel Audiard, francuski kipar i autor *Stope sv. Martina*, koja je na preko dvjesto mjesta postavljena diljem Europe. Uključivanjem Hrvatske u europsku zajednicu sv. Martina povezujemo mala mjesta velikih kulturnih potencijala uključujući ih u jedno novo promišljanje njihove budućnosti.

Do sada smo u Hrvatskoj postavili 5 Stopa sv. Martina i prohodali prvi lokalni martinski itinerer u Istri u dužini od 2 km za Martinje 2011. godine, s namjerom da ih bude što više i da se priključimo Velikom međunarodnom putu ustanovljenom 2008. godine, od Szombathelyja do Toursa.

Makarsko priobalje nudi vrlo lijepu i jedinstvenu mogućnost stvaranja martinskoga puta od Makarske preko Podgore i *partenika* Vranješa do arheološkoga nalazišta u Tučepima pa preko Kotišine i Plenkovića vinograda i ponovno do Makarske. Uz već obilježene kulturne spomenike, poput rodne kuće oca Petra Perice (1881.–1944.) te Biokovskoga botaničkoga vrta, predlaže se adekvatno obilježavanje i drugih zanemarenih objekata (20-ak manjih crkvica i kapelica na putu, nekoliko ugostiteljskih objeka-

ta, izvora, vidikovaca i sl.), koji bi doprinijeli kulturnomu bogaćenju itinerara, a posebice turističkoj promidžbi cijeloga niza malih lokaliteta i objekata na nov način. Uz postavljanje Stope sv. Martina i priključenje europskoj mreži martinskih putova, a potom i osmišljenim povezivanjem sa Sumartinom, gdje je Stopa postavljena 2011. godine, potaknulo bi se jedno novo, kulturološko promišljanje sv. Martina na način 21. stoljeća.

LITERATURA

Belaj, M. i Urem, S. (2010.), Pirovačke kapelice i poklonci: mjesta interakcije, sjećanja i identifikacije, *Studia Ethnologica Croatica,* 22: 255-282.

Bezić-Božanić, N. (1970.), Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja. U: J. Ravlić (ur.), *Makarski zbornik 1*. (str. 279-311), Makarska, SIZ za kulturu općine.

Božek, S. (1999./2000.), Nalazi antičkih krovnih opeka na lokalitetu sv. Martin u Gornjim Tučepima, *Opuscula Archaeologica*, 23/24: 511-516.

Božek, S. (2000.), *Srednjovjekovna groblja na Makarskom primorju* (magistarski rad obranjen 6. ožujka 2001. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Odsjek za arheologiju), Zagreb.

Delonga, V. (1992.), Srednjovjekovno groblje na 'Greblju' u Kučićima kod Omiša, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva,* 24 (3): 58-61.

Duplančić, A. (1990.), Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća, *Makarsko primorje,* 1: 115-129.

Fortis, A. (1985.), *Put po Dalmaciji*, Zagreb, Globus.

Furčić, I. (1988.), *Narodno stvaralaštvo šibenskog područja,* Šibenik, Muzej grada Šibenika.

Gavazzi, M. (1966.), Prof. Dr. Marijan Stojković (1879–1965), *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku,* 4 (1): 289-290.

Ivanišević, F. (1904.), Poljica, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena,* 9 (2):191-326.

Jurišić, K. (1970.), Nazivi naselja Makarskog primorja. U: J. Ravlić (ur.), *Makarski zbornik 1* (str. 83-120), Makarska, SIZ za kulturu općine

Jurišić, K. (1972.), *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Jurišić, K. (1989.), Despotov Zaostrog kroz povijest (ulomci iz povijesti). U: M. Baletić (ur.), *Makarski zbornik 2* (str. 279-337), Makarska, SIZ za kulturu općine.

Jurišić, K. *Zaostrog kroz povijest*. http://www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm (pristup 27. veljače 2012.)

Karaman, Lj. (1931.), Sa narodnim vodičem u srcu Dioklecijanove palače u Splitu, *Posebno izdanje „Bihaća" hrvatskoga društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu* (str. 1-21), Split.

Klaić, N. i Petricioli, I. (1976.), *Zadar u srednjem vijeku do 1409,* Zadar, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru.

Knight, D. (1975.), *Rediscovering the Traditions of Israel*, Missoula, Society of Biblical Literature.

Kovačić, S. (ur.), (1975.), *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u tajnom Vatikanskom arhivu (1626.-1658.),* Split, Nadbiskupski Arhiv.

Marasović-Alujević, M. (2003.), *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu i okolici,* Split, Književni krug.

Matijević-Sokol, M. (1997.), Latinski natpisi. U: I. Supičić (ur.), *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Svezak 1: Srednji vijek (VII-XII stoljeće). Rano doba hrvatske kulture* (str. 239-256), Zagreb, HAZU, AGM.

Monceaux, P. (1927.), *Saint Martin*, Paris, Payot.

Nedeljković, M. (1991.), *Slava u Srba,* Beograd, Vuk Karadžić.

Polonijo, M. (1935.), O starim bratovštinama na Otoku Krku, *Bogoslovska smotra,* 23: 63-80.

Putanec, V. (1963.), Refleksi starodalmatskoromanskog pridjeva SANCTUS u onomastici obalne Hrvatske, *Slovo* 13: 137-176.

Rodman, M. C. (2007.), Empowering Place: Multilocality and Multivocality. U: S. M. Low i D. Lawrence-Zúñiga (ur.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture* (str. 204-223), Oxford, Blackwell Publishing.

Skok, P. (1950.), *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, Jadranski institut JAZU.

Skok, P. (1972.), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga 2, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Smith, L. (2006.), *Uses of Heritage*, London – New York, Routledge.

Stojković, M. (1933.), Podgora u XVII stoljeću. Obiteljske i demotične crtice od 1621 do 1730 godine, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena,* 29: 95-145.

Šetka, M. (1968.), *Tučepska spomenica. Prigodom 300-godišnjice matičnih knjiga,* Split, NIP Slobodna Dalmacija.

Šimunović, P. (1968.), Sumartinska onomastika, *Rasprave Instituta za jezik*, 1: 89-119.

Šimunović, P. (2005.), *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, Zagreb, Golden marketing i Tehnička knjiga.

Šunde, S. (2001.), *Sutikla. Crkva, legende i običaji u Podgori,* Zagreb, vlastita naklada.

Tomasović, M. (1995.), Kasnosrednjovjekovna crkvica sv. Martina u Kotišini iznad Makarske, *Makarsko primorje,* 2: 113-128.

Tomasović, M. (2007.), *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Makarska, Gradski muzej Makarska.

Tomić, R. (2006.), Slikar Filippo Naldi, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30: 163-183.

Vidović, M. (1981.), *Nikola Bijanković – splitski kanonik i makarski biskup, 1645–1730*, Split, Crkva u svijetu.

Zaradija Kiš, A. (2004.), *Sveti Martin. Kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj,* Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.

Zaradija Kiš, A. (2005.), Sv. Martin iz likovnih predodžbi 15. stoljeća, *Hrvatska revija,* 4 (5): 128-134.

Zaradija Kiš, A. (2010.), Mitološki prepleti. Od Epone do Martina, od Samaina do Martinja. U: S. Marjanić i I. Prica (ur.), *Mitski zbornik* (str. 201-220), Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i Scarabeus.

Zaradija Kiš, A. (2011.), Donje Selo u kontekstu europske tradicije sv. Martina, *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 48 (2): 165-191.

Zaradija Kiš, A. (2012.), Tragovima sv. Martina po dubrovačkom kraju, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga interdisciplinarnoga simpozija Hrvatska folklorna i etnografska baština u svjetlu dubrovačke, svjetske i turističke sadašnjosti,* (u tisku).

Zlatović, S. (1889.), Kronika O. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-86.), *Starine JAZU,* 21: 86-115.

Žganec, V. (1983.), Banović Stipan. U: N. Kolumbić (ur.), *Hrvatski biografski leksikon 1* (str. 425-426), Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod.

Kazivači:

Marko Luketina (1954.)

Mirjana Mijačika rođ. Čović (1937.)

Josip Bepo Pivac (1928.)

Elvira Pivac-King (1935.)

Joško Pivac (1957.)

Smiljana Šunde (1947.)

Tekla Vodanović rođ. Gareljić (1926.)